

Ірина Ціборовська-Римарович,

канд. іст. наук, старш. наук. співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Бібліотека у «дзеркалі» стародруків: образ, джерела, факти

У статті аналізується фактографічний матеріал про бібліотеки минулого, який містить у собі стародруковані видання за своїм змістом, ілюстраціями, власницькими книжковими знаками, друкарськими марками.

К л ю ч о в і с л о в а: історичне бібліотекознавство, стародруки, книжкова гравюра, екслібрис, друкарська марка.

Загальновідомий афоризм видатного громадянина Давнього Риму Цицерона: «Дім, у якому немає книжок, подібний до тіла без душі». Бібліотека була «домом», у якому збиралися і зберігалися книжки, де ними користувалися. У перекладі з грецької «бібліотека» (*bibliothêkê*, від *biblion* – книга і *thêkê* – сховище) – це місце, в якому зберігаються книжки. Але це слово у XVII – XIX ст. вживалося і в дещо іншому значенні. Воно означало також зібрання в одному виданні текстів певних авторів або творів певної тематики або творів, призначених для певної мети, наприклад, для вивчення латинської мови, для дамського читання тощо.

Книга і бібліотека, в першу чергу, були власністю людей розумової праці: вчених, письменників, митців, дипломатів, державних діячів та ін. Бібліотеки належали установам, причетним так чи інакше до навчального процесу. Бо без книжок наукова робота, творчість, освіта в усі часи були неможливі.

Суспільство за свою історію виробило різні види бібліотек: приватні (особисті, родові, родинні), навчальних закладів, світських і релігійних (університетів, академій, колегіумів, шкіл), книгозбірні монастирів, громадські бібліотеки (міст, братств, товариств), спеціалізовані, які могли функціонувати при судових установах, аптеках, обсерваторіях, ботанічних садах тощо. Стародруки як історичне джерело несуть у собі цінний, часом унікальний, фактографічний матеріал у вигляді провенієнцій, маргінальних записів, власницьких книжкових знаків (різноманітних екслібрисів, суперекслібрисів, печаток) для різних сфер гуманітарних досліджень, у т. ч. й історичного бібліотекознавства.

Бібліотека у різних видах фігурує у стародруках. Стародруковані видання передають нам образ бібліотеки давніх часів. Вони є джерелами інформації у царині історичного бібліотекознавства, містять у собі фактографічний матеріал про ту чи

іншу книгозбірню минулого. Є стародруки, присвячені бібліотечній справі, є друковані каталоги давніх бібліотек, є стародруки, в яких йдеться про конкретні бібліотеки й книжки. На давніх гравюрах є зображення бібліотек, що дають змогу побачити, як виглядали приміщення бібліотек у давнину або як їх уявляли собі сучасники. Зображення інтер'єрів бібліотек можна зустріти на екслібрисах власників книгозбірень та друкарських марках видавців.

Мета статті – привернути увагу до бібліотеки як інституції в історичній канві через стародруковані джерела, представити конкретні факти, виявлені у стародрукованих виданнях, які інформують про бібліотеку та бібліотечну справу.

З давніх-давен книга була символом мудрості, знань і духовності. Бібліотека – місце зберігання книжок, вважалася місцем, де зберігаються знання, мудрість минулих поколінь, і часто порівнювалася із храмом Знань. Історичні документи підтверджують цю тезу. В описі бібліотечного приміщення Вишневецького замку, який міститься в інвентарі маєтностей князів Вишневецьких у Кременецькому і Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств, датованому 1748 р., занотовано, що над дверима, які вели до бібліотечної зали, на гіпсовій таблиці, прикрашеній лавровими гілками, був напис латинською мовою: «Вхід для Муз, адже і тут живуть Боги» («*Ingrederere musis / Namet hic Dij habitant*»). Стелю бібліотеки прикрашали зображення давньоримської богині Фами, яка вважалася богинею слави, успіху та звісток, з написом: «Тут живуть люди, котрі пережили себе, тут до них говорять, і тут вони слухають, зберігаючи мовчання, тут їх запитують, і вони мовчазно відповідають» («*Hic vivunt homines super stites sibi, hic loquuntur et lacent, hic audiunt, et silent, hic interrogantur, et muti respondent*») (Інститут рукопису НБУВ, ф. 1, спр. 150, арк. 14–14 зв.).

Бібліотеці присвячені рядки у всесвітньо відомому творі даремського єпископа Річарда де Бері (справжнє

ім'я – Онжервіль; 1287–1345) «Філобіблон» (Шпеер, 1483). Автор закінчив Оксфордський університет, один час був лорд-канцлером Англійського королівства, наставником майбутнього короля Едуарда III. Він заповів свою бібліотеку, яку збирав впродовж усього життя, Оксфордському університету, але вона пролежала кілька десятиліть у скринях і згодом розפורшилася. «Філобіблон» – це гімн книгам і освіченню автора їм у любові. Він складається з прологу та 20 розділів. У ньому подано організаційні засади та правила користування бібліотекою навчального закладу. Річард де Бері відзначив, що за зберігання та видачу книжок відповідальною є Рада з п'яти осіб, обраних студентами із свого середовища; додому видаються тільки дублети під значний заклад у присутності трьох членів Ради. Річард де Бері написав текст зобов'язання абонента бібліотеки щодо повернення взятої ним книжки. Цими правилами також обумовлювалася сума відшкодування за загублену книжку, передбачалася щорічна перевірка наявності бібліотечного фонду. Автор сформулював правила користування книжками, які склалися з таких основних пунктів:

- акуратно відкривати і закривати книжки, «бо про книжку треба піклуватися ніжніше, ніж про чобіт»;
- читати книжку з чистими руками, при нежиті читати книжку з носовою хустинкою;
- забороняється робити закладки із соломинок та використовувати книги для засушування квітів і листя;
- забороняється їсти й пити над розкритою книжкою, спати на книжці, робити нотатки на сторінках книжок.

Інформацію про бібліотеку можуть нести на своїх сторінках такі стародруковані видання, як панегірики. У панегіриках, присвячених різним подіям і конкретним особам шляхетського, духовного або міщанського станів, можна натрапити на характеристику книжкового зібрання або його власника, очевидно при умові, що таке зібрання було широко відоме сучасникам. Наведемо такий приклад про бібліотеку великого гетьмана і канцлера Великого князівства Литовського, віленського воєводи, останнього з князів Вишневецьких Михайла Серватія (1680–1744). У чотирьох із семи відомих нам жалобних панегіриків і промов на смерть князя згадується князівська бібліотека. Автор жалобної промови «*Ostatnia usługa kaznodziejska...*» (Сандомир, 1746), виголошеної 7 жовтня 1745 р. у Вишневецькому костелі босих кармелітів з нагоди поховання князя, член Товариства Ісуса Антоній Бейковський

так написав про Вишневецьку бібліотеку: «...Але не тільки писав книжки його милість князь. Він залишив нащадкам у Вишнівці чудову, багату, повну різних книжок бібліотеку... І мав князь Вишневецький не тільки теологічні чесноти, любов до Бога, але й моральну любов до роду і нащадків, котрі як бджоли мед з квітів, так вони з князівських книжок мудрість будуть збирати...» (арк. з сигнатурою I). У висловлюваннях різних авторів панегіриків про князівську бібліотеку звучить відгомін ставлення тогочасного суспільства до бібліотеки взагалі як до скарбниці знань, осередку моральних чеснот і одного із засобів виховання молодого покоління.

Інформація про монастирські бібліотеки, їх організацію та керівництво їхньою діяльністю міститься у статутах католицьких чернечих орденів. У Правилах Товариства Ісусового «*Regula Societatis Jesu*» (Антверпен, 1635) розписані обов'язки префекта єзуїтської бібліотеки, серед яких – мати список заборонених книг, тримати книги в порядку, мати каталог на бібліотечний фонд, не видавати книжки без відома монастирського керівництва і т. д. Про бібліотеку йдеться і у правилах навчання в єзуїтських колегіумах «*Ratio Studiorum*». Статут Ордену бернардинів Руської провінції «*Statuta Fratrum Minorum Regularis Observantiae S. P. N. Francisci Almae Provinciae Russiae...*» (Львів, 1738) містить три розлогі пункти про бібліотеку і обов'язки її префекта.

Варто згадати перше видання хрестоматії бібліотекознавчих праць, укладене німецьким істориком і бібліографом Йоахимом Йоганном Мадером (1626–1680) «*Bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum...*» (Гельмштадт, 1666). Хрестоматія складається з 17-ти творів, присвячених бібліотекам. У ній вміщено, наприклад, твір голландського філолога Юста Ліпсія (1547–1606) «Про бібліотеку», три роботи різних авторів, присвячені Ватиканській бібліотеці.

Збереглася низка друкованих диспутів, присвячених бібліотеці. Серед них диспут про бібліотеки під назвою «*Disputatio de bibliothecis, quam permittente incluta Philosophica facultate in Academiae Lipsiensi...*» («Диспут про бібліотеки, що провів вельми славний філософський факультет Лейпцизького університету...») (Лейпциг, [1678]), проведений 13 квітня 1678 р. Він складається з 15 тез, в яких розглядається етимологія слова «бібліотека», його семантика, говориться про різні види бібліотек, згадуються бібліотеки Олесандрійська, кардинала Джуліо Мазаріні, Ескуріалу, Оксфордська Бодлеанська бібліотека, вказуються обсяги їхніх фондів, організація бібліотечних фондів, умови зберігання

тощо. Інша брошура під назвою «De bibliothecis, sententias eruditorum conserent...» («Збірка висловлювань ерудитів про бібліотеки...») (Віттенберг, [1696]) складається з 22 тез з посиланнями на джерела, які були представлені у лютому 1696 р. Християном Вільгельмом Льошером (лат. Loescherus) і Готлібом Пезольдом (лат. Pezoldus).

Серед видань, присвячених бібліотечній тематиці, є невелике за обсягом видання під назвою «Programma quo praeissis quibusdam paradoxis bibliothecariis...» («Бібліотечні парадокси») (Люнебург, [1736]), у дев'яти парадоксах (тезах) якого викладено основні постулати стосовно завдань бібліотеки як інституції. Автор зосереджує свою увагу на великих та багатих книжкових зібраннях тогочасних бібліотек. У «Бібліотечних парадоксах» наголошується, що потрібні бібліотеки, де не бракує жодної книги, мріялося про один каталог для всіх бібліотек, окреслювалися правила зберігання книжок, приділялася увага естетиці оформлення бібліотечних приміщень і техніці безпеки. Автор «Бібліотечних парадоксів» порушує питання прибутків бібліотеки для її власника. Можливий автор «Бібліотечних парадоксів» – ректор Люнебурзького ліцею Християн Фридерік Шмідт. Брошура надрукована у відомій друкарні Штернів, заснованій у 1623 р. братами Йоганном і Генріхом Штернами. На час виходу брошури у світ, власником друкарні був Корнелій Йоганн Штерн. У 2006 р. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського видала україномовний переклад цієї брошури під назвою «Бібліотечні парадокси: бібліотекознавчий твір 1736 р.», здійснений співробітником відділу стародруків та рідкісних видань Р. Кисельовим.

Про склад і зміст фондів приватних бібліотек подавали інформацію друковані каталоги. Наприклад, 1751 р. вийшов друком у видавництві Йоганна Генріха Гартунга (1699–1750) під назвою «Bibliotheca Danielis Saltheni libri rarioris et rarissimi» (Кенігсберг, 1751) каталог найціннішої частини бібліотеки Даніеля Зальтена (1701–1750) – професора теології університету Альбертіна у Кенігсберзі, великого бібліофіла. Його бібліотека налічувала близько 22 тисяч томів. Після смерті власника бібліотеку продали з аукціону. До цієї події було укладено і випущено аукціонний каталог зальтенівської бібліотеки у п'яти томах. Інформаційно насиченим є і каталог у чотирьох томах цінної бібліотеки новгородського воеводи Юзефа Олександра Яблоновського (1711–1777), підготовлений німецьким бібліографом і нумізматом Фридеріком Зигмунтом Віцлебенем «Bibliotheca Jablonoviana» (Лейпциг, 1755).

Яскравим прикладом джерела інформації щодо давніх приватних книгозбірень може бути каталог бібліотеки пастора, професора церковної історії та граматики, бібліотекаря Нюрнберзької міської бібліотеки (від 1759 р.) Адама Рудольфа Зольгера (Solger; 1693–1770) «Bibliotheca sive supellex librorum impressorum, in omni genere scientiarum maximam partem rarissimorum, et codicum manuscriptorum...» (Нюрнберг, 1760. Ч. 1). Каталог у трьох томах побачив світ у Нюрнберзі. Перша частина вміщує бібліографічні описи книжок форматом у 2° та рукописів, друга частина – бібліографічні описи книжок форматом у 4°, третя частина – форматом у 8° і менше. У першому томі бібліографічним описам передують ода Бібліотеці Зольгеріані, написана доктором медицини Йоганном Зигмундом Ляйнкером (лат. Leinkerus) під назвою «Bibliotheca Solgeriana Carmen a Ioannes Sigismundus Leinkerus Med. Doct.». У поетичному творі подається узагальнена характеристика бібліотечного фонду. Називаються імена авторів, твори яких знайшли своє місце у бібліотеці А. Р. Зольгера, серед них багато представників Античної доби, а саме: Гомер, Софокл, Еврипід, Катул, Варрон, Квінтіліан, Лукрецій Кар, Силій Італік, Овідій, Гораций, Платон, Аристотель та ін. Згадуються в оді провідні європейські друкарі: французькі Етьєни, італійські Альді, «бельгієць» Плантен, німець Вегеліус. У першому томі каталогу вміщено гравюру із зображенням бібліотеки, найімовірніше Нюрнберзької. Бібліотека А. Р. Зольгера налічувала 6750 книг і 96 рукописів. У 1766 р. А. Р. Зольгер продав свою бібліотеку з аукціону за 15 000 золотих. Книжки надійшли до Нюрнберзької міської бібліотеки, де в наш час зберігаються окремою колекцією із власними шифрами.

Відомий французький вчений-бenedиктинець, член Конгрегації св. Мавра Бернар Монфокон (Montfaucon; 1655–1744) кілька своїх праць присвятив бібліотечній тематиці: вчені нотатки про італійські бібліотеки «Diarium italicum» (Париж, 1702), інші бібліотеки – «Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova» (Париж, 1739) та детальний опис 400 рукописів бібліотеки канцлера Сеґе «Bibliotheca Coisliniana» (Париж, 1705).

В «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж.-Л.-Д'Аламбера вміщено розлогу статтю про бібліотеку «Bibliothèque» (Ліворно, 1771. Т. 2. С. 217–231), де подається тлумачення і полісемантика слова «бібліотека», називаються найвідоміші історичні бібліотеки (Александрійська, наприклад), перелічуються публічні бібліотеки, ко-

ролівські бібліотеки. Згадується і Річард де Бері з своїм «Філобіблном».

XVIII ст. вирізняється заснуванням цілої низки чудових приватних бібліотек, серед яких книгозбірні Вольтера, Д. Дідро, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Доргу де Мерана, Ж.-Л. Бюффона, Р.-Л. д'Аржансона (d'Argenson; 1694–1757), В. Мірабо, П.-А. Гольбаха, Дж. Сфівта, В. Гете. Більшість з них, на жаль, не збереглися первинними комплексами. Д. Дідро у своєму трактаті «Листи про торгівлю книжками», характеризуючи той час, писав: «Будь-яка більш-менш забезпечена людина, будь-яка приватна особа, якщо вона не була зовсім неосвіченою, – мала власну бібліотеку, більш-менш обсягову». У цей час були опубліковані керівництва з формування бібліотек. Одне з найбільш серйозних і відомих – це брошура Жана Анрі Самуеля Формея (1711–1797) «Поради, як зібрати бібліотеку, не чисельну, але добре підібрану» («Conseils pour former une bibliotheque reun nombre use mais choisie») (Берлін, 1750; 2-е видання). Її автор – теолог, філософ, пастор французької церкви у Бранденбурзі, професор красномовства і філософії у Французькому коледжі (Берлін), член Берлінської Академії наук і мистецтв та її неодмінний секретар від 1748 р., був одним з видавців часопису «Bibliotheque germanique», йому належать 81 стаття в «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж.-Л. Д'Аламбера про природничі науки, мораль, філософію і теологію. На переконання Ж.-А.-С. Формея, 500–600 книжок, підібраних «із розумом і серцем», цілком досить для ідеальної бібліотеки, бо інакше можна заплутатися «у безмежному морі книжок, якими заповнений Всесвіт». За Формеєм, ідеальна бібліотека повинна охоплювати дванадцять тематичних розділів: 1. Теологія і Священна історія. 2. Філософія. 3. Красне письменство, яке включає в себе твори античних авторів, їхні життєписи, словники, літературну критику. 4. Журнали. 5. Історія. 6. Романи. 7. Поезія. 8. Красномовство. 9. Етика і мораль. 10. Науки військові і математичні. 11. Географія і мандрівки. 12. Юриспруденція і медицина. У згаданій праці Ж.-А.-С. Формея зафіксовано важливий процес утвердження роману як повноправного літературного жанру. Нині важко говорити наскільки рекомендації Ж.-А.-С. Формея збігалися або розходилися з реальною практикою формування бібліотек освіченими читачами XVIII ст. Але той факт, що через п'ять років після публікації другого видання «Порад...» у Берліні побачило світ їхнє третє видання, говорить про попит суспільства на такі твори.

Про бібліотеку мислителя / вченого йде мова у романі «Мемуари маркіза де Мірмона, або філософ-

самітник», який належить перу відомого французького письменника і філософа-просвітителя XVIII ст. Жана Батиста маркіза д'Аржана (d'Argens; 1704–1771). Автор більшу частину свого життя провів при дворі Фрідріха II, де, до речі, служив і Ж.-А.-С. Формей. Маркіз очолював відділення красномовства тієї ж Берлінської Академії, секретарем якої був Формей. У романі віддзеркалилися погляди освічених людей XVIII ст. на склад і зміст приватної книгозбірні. Її розмір мусив бути невеликим, але книжки добре підібраними. Фонд бібліотеки, за д'Аржаном, налічував близько 600 томів. Важливе місце у бібліотеці посідали книжки з філософії. У тематичному розділі «Філософія» знаходилися твори Платона, Аристотеля, Епікура, Лукреція, Сенеки, Дунса Скота, Фоми Аквінського, Гасенді, Монтеня, Декарта, Гоббса, Лабрюєра, Монтеня, Ньютона, Паскаля. У розділі «Історія» були зібрані твори грецьких і латинських авторів, провідних французьких істориків – Ж.-О. де Ту, Ф. де Мезере, Г. Даніеля, П. Бейля. Красне письменство репрезентували видання античних авторів – Гомера, Горація, Вергілія, Овідія, Катулла, Софокла, Піндара, Теренція та авторів Модерної доби: Т. Тассо, Л. Аріосто, Б. Гваріні, Ф. Петрарки, П. Корнеля, Лафонтена, Ж. Расіна, Мольєра.

Монастирській бібліотеці присвячено п'ять листів (№ 133–137) у знаменитому романі Шарля Луї Монтеск'є «Перські листи». У фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається видання «Перських листів» у російському перекладі Федора Поспелова, опубліковане 1789 р. у Санкт-Петербурзі. Воно присвячене російському сенатору Петрові Васильовичу Заводовському.

У листах в описовій формі представлена тематична систематизація бібліотечного фонду, розміщеного у кількох монастирських приміщеннях. В одному приміщенні зберігалися тлумачення Святого Письма, «книги набожні, повчальні, богословські», твори граматиків, перекладачів, коментаторів, книги з геометрії, метафізики, медицини («лікувальні» й «анатомічні»), хімії й астрології. В іншому – книжки з історії Німецької держави, Римської імперії, Франції, Іспанії, Італії, Англії, ісламських держав, Голландської, Швейцарської, Венеційської та Генуезької республік, Польщі. Ще в іншому приміщенні – видання творів поетів і письменників.

У художньому творі XVIII ст. – романі французького письменника Антуана Франсуа Прево (1697–1763) «Англійський філософ, або життя Клевленда, побічного сина Кромвеля...» (СПб, 1760), окрім головної фабули, автор оповідає про любов до

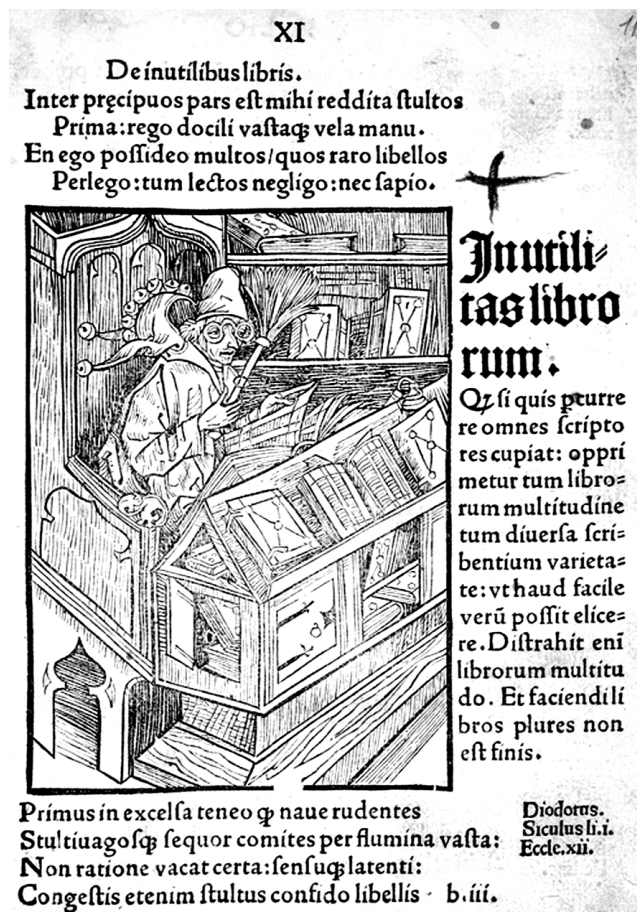
читання, про підбір книжок у бібліотеці матері головного героя, шляхтянки Елізабет Клевленд.

Велике значення для історико-бібліотечнознавчих досліджень мають візуальні матеріали. До них належать різного виду гравюри, друкарські марки, гравійовані екслібриси, на яких зображено інтер'єри бібліотечних приміщень, сюжетні ілюстрації, в яких віддзеркалюється ставлення до книжки, до читання, роль друкованого слова у суспільному і приватному житті. Не поодинокі випадки, коли в стародруках вміщувалися портрети авторів творів. На них автор зображувався художником на фоні книжкової шафи або у своєму кабінеті, за який правила бібліотека, часто з книжкою в руках. Бібліотека була місцем, де зберігалися не тільки книжки, але й рукописи, родинні архіви, різні колекції, наприклад, колекції гравюр, монет і медалей, камей тощо. Приміщення приватної бібліотеки одночасно могло слугувати і робочим кабінетом своєму власнику.

У славнозвісному творі німецького вченого, юриста, письменника-гуманіста Себастьяна Бранта (1457/58–1521) «Корабель дурнів» (Базель, [1498]) на одній із гравюр зображено дурня-бібліофіла. Гравюра ілюструє вірш під назвою «Про некорисні книги». Створивши образ людини, яка збирає книжки, але не має ніякого бажання й хисту їх читати і засвоювати з них знання, автор в уста недолугого бібліофіла вклав такі слова: «Хоча багато книг зібрав, до читання душі не мав». Перше видання «Корабля дурнів» побачило світ у Базелі 1494 р. До кінця XVI ст. твір витримав 26 видань. Мистецтвознавці вважають, що автором гравюр був молодий Альбрехт Дюрер (1471–1528). Нас наразі цікавить інтер'єр кабінету-бібліотеки кінця XV ст. Без сумніву, конструкцію стола, полиць митець узяв із повсякденного життя. Вони не були плодом його фантазії.

На титульних аркушах двох паризьких видань з медичної тематики – твору Пьетро Бєро (de Bairo, Bayro, 1468–1558) «De preservatione pestilente et curatione... Item febribus acutis sive pestilentialibus...» (Париж, 1513) і твору Одо з Менга (Odo Magdunensis, Maser Floridus, Aemilius; XI ст.) «De virtutibus herbarum» (Париж, бл. 1518) – зображено кабінет вченого першої чверті XVI ст., де власник сидить за столом і читає книжку; на столі, на полицях, попітрі – книжки, на полицях – колби й карафки. Обидві гравюри ідентичні, вочевидь вони в той час користувалися популярністю, а сьогодні ця ілюстрація – немов би вікно в інтелектуальну лабораторію дослідника XVI ст.

Титульний аркуш юридичного трактату Язона Майнуса (Mainus; 1435–1519) «De actionibus» (Ліон, 1526) прикрашає маленька гравюра, де зоб-

Дурень-бібліофіл. С. Брант. Das Narrenschiff (Basel, 1498. Гравер А. Дюрер)

ражено аудиторію, перед якою Язон Майнус читає лекцію. На задньому плані помітно полиці з вертикально розставленими книжками у розгорнутому вигляді, можливо «прикуті» до стіни. Ймовірно, що лекція проходила у бібліотечному приміщенні. Я. Майнус увійшов в історію не тільки як фаховий правник, але й як чудовий лектор.

Не можна оминати і ксилографічний портрет Франциска Скорини (бл. 1490 – н. п. 1552), який прикрашає скоринівські видання: Книгу Ісуса Сиравова (Прага, 1517; арк. 82) та Четверту Книгу Царств (Прага, 1518; арк. 242). На гравюрі Ф. Скорину зображено в його кабінеті. Він сидить за невисоким столом з пером у руці. Перед ним розкрита книга, а праворуч від нього на попітрі друга книжка, на яку спрямований погляд просвітителя. Ліворуч від Ф. Скорини на полицях розставлені книги, які спираються на свої обрізи.

У бібліофільському виданні «Bibliotheca chalcographica...» (Франкфурт-на-Майні; Гейдельберг, 1650–1669), яке є зібранням портретів визначних теологів, філософів, митців, істориків, лікарів, юристів і державних діячів минулих часів, підготовленому французьким антикваром, латиномовним письмен-

ником, поетом Жан-Жаком Буассаром (Boissard; 1528–1602) і бельгійським гравером Теодором де Брі (Bry; 1528–1598), доповнене синами останнього, опублікованому німецьким видавцем Клеменсом Аммоном, представлені інтер'єри кабінетів-бібліотек. На титульному аркуші дев'ятої частини «*Bibliotheca chalcographica...*» подано вигляд кабінету інтелектуала XVII ст. Власник кабінету сидить за письмовим столом у роздумах. На столі стоїть глобус, книжка на попіврі, каламар із пером. На стінах кабінету – полиці з книгами, повернутими обрізами до глядача. Привертає увагу другий попівр у вигляді птаха з розпростертими крилами, який художник зобразив у такому ракурсі, щоб глядач оцінив його конструкцію.

На гравюрі, що прикрашає титульний аркуш першого, амстердамського, видання мемуарів мадам Франсуази де Моттвіль (Motteville; бл.1620–1689) «*Memoires, pour servir a l'histoire d'Anne d'Autriche, eouse de Louis XIII, roi de France*» (Амстердам, 1723. Т. 1), в яких змальовується життя паризького двору часів регентства французької королеви Анни Австрійської (1601–1666), ми бачимо портрет Дезідерія Еразма Роттердамського (1466/69–1536) роботи відомого французького гравера Бернара Пікара (Picart; 1673–1733), виконаний 1718 р. Відомого гуманіста майстер зобразив у робочому кабінеті, за письмовим столом у момент писання чи то чергової своєї праці, чи то листа комусь із своїх знайомих. На задньому плані видно книжкову шафу і глобус. На мініатюрній гравюрі відтворено атмосферу кабінету вченого XVI ст., який одночасно слугував і бібліотечним приміщенням.

Амстердамське видання листів кардинала Арно д'Осса (1536–1604) «*Lettres du cardinal D'Ossat, avec des notes historiques et politiques...*» (Амстердам, 1714. Т. 1.) ілюстроване портретом кардинала і гравюрою, на якій той зображений у своєму кабінеті-бібліотеці в момент передачі чергового листа. Кардинал А. д'Осса – французький юрист і дипломат, значну частину свого життя провів на дипломатичній службі у Флоренції, Венеції, Римі. Він був високоосвіченою людиною, сприяв примиренню французького короля Генріха IV де Бурбона з Папою Римським після закінчення релігійних війн у Франції, вів перемовини щодо розірвання шлюбу Генріха IV з Маргаритою Наварською та його одруження з Марією Медичі. Вперше листи кардинала були опубліковані у 1624 р. До його листування як джерела дипломатичної майстерності неодноразово зверталися європейські дипломати пізніших часів.

Портрет німецького фізика, математика, сходинця, філолога, члена Товариства Ісусового Ата-

назія Кірхера (1602–1680), вміщений у його праці «*China monumentis*» (Амстердам, 1667), зображує автора на фоні пристінної книжкової шафи. Книжки на полицях повернуті до глядача обрізами, а не корінцями. Така тоді була практика розстановки книжок у бібліотеках. На обрізах писали скорочену назву книжки, щоб легко можна було орієнтуватися у фонді.

На фоні книжкової шафи зображено і Християна Готліба Йохера (1694–1758) – автора відомого біобібліографічного словника письменників і вчених з давніх часів до першої половини XVIII ст. «*Allgemeines Gelehrten Lexikon*» (Лейпциг, 1750–51; у 4-х т.), який часто стає у пригоді і сучасним дослідникам. Портрет прикрашає перший том словника. Х. Г. Йохер був високоосвіченою людиною, вивчав медицину, теологію, історію, давні мови. Обіймав посаду ординарного професора теології у Лейпцизькому університеті, а згодом посаду професора історії. З 1742 р. він виконував обов'язки бібліотекаря Лейпцизького університету. На гравюрі книжки на полицях пристінної книжкової шафи повернуті до глядача корінцями.

Подібний до попереднього за своєю композицією портрет відомого історика, доктора права, гданського синдика Готфрида Ленгніха (1769–1774) авторства гравера Матея Дайша (Deisch; 1724–1789), виконаний у техніці меццотінти. Г. Ленгніх зображений на повний зріст у своєму кабінеті-бібліотеці на фоні книжкової шафи. Гравюра нині зберігається у фондах Національної бібліотеки Польщі у Варшаві [4, s. 48].

Великі бібліотеки часто виконували і музейну функцію. У їхніх приміщеннях зберігалися археологічні та природничі експонати, твори мистецтва тощо. Свідченням цього може бути брошура «*Inclutae bibliothecae Norimbergensis memorabilia, hoc est Naturae admiranda, ingenii humani artificia, et antiquitatis monumenta. Que in Illustri Noricorum Uiversitate, Joh. Jacobus Leibnitzius, Justi Jacobi, bibliotecarii, F. Idibus Junii, 1673 sollemniter recensuit...*» («Уславлені пам'ятки Нюрнберзької бібліотеки, а саме: дива природи, виробу людської винахідливості і згадки давнини, що у відомому Альтдорфському університеті Йоганн Якоб Ляйбніціус урочисто представив на свято праведного Якоба Книжника в червневі іди 1672 року, додавши необхідні анотації») (Нюрнберг, 1674). Авантитул брошури прикрашений гравюрою, на якій зображено інтер'єр бібліотеки Альтдорфського університету. Гравюру виконав німецький майстер із Нюрнберга Йоганн Олександр Бьонер (Böner; 1647–1720). Вона

містить афористичний вислів «Et visui et usui» («Для милування і для користі»).

На фронтиспісі праці німецького філолога і бібліографа Мартіна Ліпеніуса (1630–1692) «*Bibliotheca realis medica*» (Франкфурт-на-Майні, 1679) зображено приміщення великої бібліотеки, доступної для широкого кола користувачів. Гравюра виконана німецьким гравером Мартіном Гейлером (Häiller).

Медичний словник «*Castellus renovatus hoc est Lexicon medicum...*» (Нюрнберг, 1682), укладений професором медицини Альтдорфського університету Якубом Панкратієм Бруно (1629–1709), прикрашають гравійований портрет автора роботи Вольфганга Філіпа Кіляйна (Kilian; 1654–1732), датований 1682 р., та гравюра роботи вже згаданого митця Й. О. Бьонера, на якій зображено італійського лікаря Бартолемі Каstellі (XVI ст.) у своєму кабінеті-бібліотеці. Б. Каstellі – автор відомого й популярного у свій час греко-латинського медичного словника «*Lexicon graeco-latinum*» (Венеція, 1607), який Я. П. Бруно доповнив новими досягненнями медичної науки кінця XVII ст.

Б. Каstellі у кабінеті-бібліотеці. Я. П. Бруно. *Castellus renovatus hoc est Lexicon medicum* (Nürnberg, 1682. Гравер Й. О. Бьонер)

У гаазькому виданні листів Цицерона «*Les letters de Ciceron a ses amis*» (Гаага, 1709), виданому П'єром Гуссоном, вміщено зображення уявного

кабінету-бібліотеки Цицерона. Автор фронтиспіса – відомий нідерландський гравер Давид Костер (Coster). На титульному аркуші цього видання вміщено гравійовану друкарську марку П'єра Гуссона, на якій зображено інтер'єр бібліотеки, друкарський верстат, постаті Мінерви та, ймовірно, музи історії Кліо. На торці друкарського верстата вирізьблено ініціали «P. H.», що розшифровуються як «Pierre Husson». Зображення доповнює викарбуваний під ними вислів: «*Posse scireque nil nisi Dei*» («Могти і знати може тільки Бог»).

Друкарська марка П. Гуссона

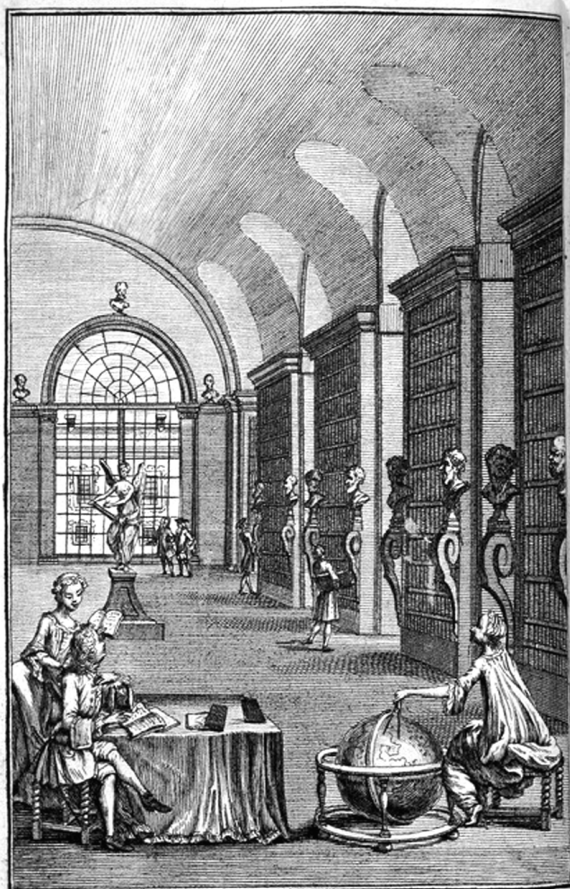
Титульний аркуш видання «*Relation du Voyage d'Espagne*» («Нотатки про подорож до Іспанії») (Гаага, 1691. Т. 1) французької письменниці, однієї з авторів класичних французьких казок Марі-Катрін д'Онуа (1651–1705) прикрашає маленька ілюстрація, яка, ймовірно, виконує роль друкарської марки видавця Генрі ван Бульдерена. На гравюрі зображено Мінерву, яка сидить у бібліотеці, однією рукою спираючись на письмовий стіл із книжками, а іншою вказуючи на книжкову шафу. Під друкарською маркою накреслено вислів «*Lege sed elige*» («Читай, але вибирай»).

Видання творів барона П'єра де Бурдельє, сеньйора де Брантома (1527–1614) «*Oeuvres du seigneur de Brantome*» (Гаага, 1740), французького державного діяча часів релігійних війн у Франції, відомого своїм листуванням із королем Карлом IX, відкриває фронтиспіс із інтер'єром бібліотеки-кабінету. Гравюру, яка датована 1740 р., виконав голландський гравер Якуб ван Шлей (Schley; †1779).

На фронтиспісі кельнського видання життєпису кардинала Жана Армана дю Плєсі де Рішельє (1585–1648) пера французького теолога, ерудита Жана Леклерка (1657–1736) «*Vie D'Armand Jean cardinal duc de Richelieu...*» (Кельн, 1695. – Т. 2)

зображено кабінет-бібліотеку першого міністра Франції, створеного фантазією художника Йохана ван Віанена (J.V. Vanen; 1660–1730).

Амстердамське франкомовне видання знаменитого твору Діогена Лаертського (180–240) з історії античної філософської думки «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів» («Les vies des plus illustres philosophes de l'antiquite» (Амстердам, 1758. Т. 3) містить гравюру авторства Християна Фридріха Фритша (Fritzsch; 1719 – бл.1772), на якій зображено інтер'єр бібліотеки.

C. F. Fritzsch sculp.

Інтер'єр бібліотеки. Діоген Лаертський.
Les vies des plus illustres philosophes de l'antiquite
(Amsterdam, 1758. Гравер Х. Ф. Фритш)

На гравюрі з геральдичною композицією, яка прикрашає шлюбний панегірик великому коронному обозному Станіславу Каролу Яблоновському та дочці краківського воєводи Мар'яні з Потоцьких «*Respublica consanguinitatis in nuptiis ... Stanislai Jabonowski ac Mariannae ... Potocka...*» (Львів, [1701]), окрім гербів споріднених шляхетських родів зображено залу з пристінними книжковими шафами.

У книгах друкарні Києво-Печерської лаври можна побачити зображення келії-кабінету, де на по-

лицях і столах лежать фоліанти, а мешканець келії читає або пише. Так, у філософсько-моралістичному творі «Іфіка ієрополітика или філософія нраво-учительная» (Київ, 1712) розділ «Книг чтеніє» проілюстровано дереворитом різця відомого українського гравера Никодима Зубрицького (†1724). На гравюрі зображено духовну особу, що сидить за столом і читає книгу, а на столі розкладено ще кілька книг. У тексті цього розділу життя порівнюється з бурхливим морем, яким потрібно вміти плавати, і допомагають плести життєвським морем книги, надаючи людині знання і досвід.

У виданні Патерика Печерського (Київ. XII. 1702) житіє Нестора Літописця проілюстровано мідеритом різця видатного українського гравера Леонтія Тарасевича (†1713). Майстер зобразив Літописця у своїй келії за укладанням літопису, на столі розкладено книжки, стоїть каламар з чорнилом, на стіні висить полиця заповнена книжками.

**НЕСТОРЪ Пишл Житїя ѿ лѣта, прѣждѣша:
ѿ Книги животѣ ввѣчностѣ на Нѣбѣ вписана.**

Нестор Літописець. Патерик Печерський
(Київ, XII 1702. Гравер Л. Тарасевич)

Бібліотеки у давні часи одночасно були місцями, де також зберігалися родинний архів, різні колекції, зокрема нумізматичні. На авантитулі видання, присвяченого колекціонуванню монет і медалей «*La scienza*

delle medaglie antiche e moderne...» (Венеція, 1728), зображено шафу, виготовлену для зберігання такої колекції. Найімовірніше приватні нумізматичні колекції зберігалися у приміщеннях приватних бібліотек. Багаті нумізматичні колекції мали, наприклад, такі бібліофіли минулого, як комендант Кам'янець-Подільської та прикордонних фортець Я. де Віте (1709–1785), руський воєвода С. Ш. Потоцький (1752–1805), барон С. Шодуар (1790–1858). Переклад «La scienza delle medaglie antiche e moderne...» з французької на італійську мову був зроблений Сельваджіо Кантурані (справжнє ім'я Архангело Агостіні (1660–1746), відомим свого часу італійським перекладачем, членом Ордену кармелітів.

У XVIII ст. на екслібрисах досить часто зображувалися інтер'єри бібліотек. На таких власницьких знаках можна побачити конструкцію і оформлення книжкових шаф, попітрів для книжок, наявність шухляд для великоформатних видань та атласів, шаф для зберігання рукописів, нумізматичних колекцій тощо. А девізи та написи на шафах дають уявлення про систематизацію книжок і роль бібліотеки як осередку мудрості, джерела знань, моральних чеснот. На екслібрисі Йоганна Михайла Льона (Loën; 1694–1776) – державного діяча, юриста, письменника, бібліофіла, який жив і працював у Франкфурті-на-Майні, зображено бібліотечну кімнату з книжковими шафами, в яких книжки, як засвідчують написи над кожною із шаф, були просистематизовані так: «Теологічні [книжки]» («Theologici»), «Юридичні [книжки]» («Juridici»), «Історичні [книжки]» («Historici»), «Філософські [книжки]» («Philosophi»), «Рукописи» («Manuscripti»). Над усіма пристінними шафами гравер викарбував напис: «Pietati, iustitiae, veritati et scientiis sacra» («Присвячена благочестю, справедливості, істині та знанням»). Під зображенням інтер'єра вміщено девіз: «Deus nobis haec otia fecit» («Господь нам створив це дозвілля») та напис «Ex Bibliotheca Loeniana» [1, с. 150]. Гравіював цей екслібрис німецький майстер Петер Фер (Fehr; 1681–1740) із Франкфурта-на-Майні у 1725 р. Для цієї ж бібліотеки П. Фер створив інший екслібрис, на якому інакше зобразив інтер'єр бібліотечного приміщення (НБУВ, ВСПВ, Ін. 587). Останній екслібрис має напис «Ex Bibliotheca Iohann. Michaelis a Loen» і афористичний вислів «Omnia explorate scientiae, ipse ignorantiae nostrae testes bonum retinete» («Пізнай все з науки, сам доказ нашого незнання добре збережи»). У творчому доробку П. Фера – не один екслібрис відомих книгозбірень XVIII ст. Серед них екслібрис, виконаний для протестантського письменника, бібліофіла, віце-президента Берлінського

наукового товариства, одного з реорганізаторів Берлінської Академії наук Стефана (Етьєна) Йордана (Jordan; 1700–1745), чия бібліотека була продана з аукціону у 1757 р. (НБУВ, ВІК, Coll. Jabl. 525, 564). На цьому екслібрисі гравер зобразив бібліотечне приміщення, яке складається з двох кімнат, розташованих анфіладою. Книжки розставлено у відкритих пристінних шафах корінцями до глядача. Над шафами афористичний вислів: «Dulces ante omnia Musae» («Музи [науки, мистецтва] солодші над усе»). Внизу вміщено такий самий девіз, як на екслібрисі Й. М. Льона: «Deus nobis haec otia fecit», і напис «C. S. Jordani, et Amicorum» («С. Йордана і друзів»).

Екслібрис Й. М. Льона (Гравер П. Фер)

Інтер'єр бібліотечної кімнати, швидше зали, можна побачити і на екслібрисі доктора права, бібліографа, бібліофіла, колекціонера творів мистецтв Захарія Ульріха фон Уффенбаха (Uffenbach; 1683–1734), сенатора у Франкфурті-на-Майні із написом «Ex libris Bibliotheca D. Zach. Congr. Ab Uffenbach» і девізом «Non omnibus idem est quod placet» («Не всім подобається те саме») – цитатою, взятою з Петронія. Як і на екслібрисі Й. М. Льона, тут можна побачити систематизацію книжкового фонду: над кожною пристінною шафою вміщено напис про тематику книжок, які в ній зберігаються. На передньому плані зображено невелику шафу для нумізматичної колекції. Екслібрис З. У. фон Уффенбаха був виконаний німецьким художником і гравером Йоганном Ульріхом Краузом (Kraus; 1655–1719) у 1710-х рр. [1, с. 147].

На екслібрисі бібліотеки київського єпископа Юзефа Анджєя Залуського (1701–1774) різця, визначного українського гравера XVIII ст. Івана Філіповича зображено куточок бібліотечного приміщення. На екслібрисі, виконаному у техніці

мідериту близько 1747 р., видно шафу з книгами і гербом власника Юноша, над нею гасло: «Zalusciana Publica et Prima in Regno Poloniae Bibliotheca» («Бібліотека Залусціана – публічна і перша у Польському королівстві») [2, s. 146].

На подвійному екслібрисі роботи вже згадуваного М. Дайша, виконаному до 1784 р., зображено портрет власника бібліотеки книшинського старости Томаша Гуттен-Чапського (1711–1784) у бібліотечній кімнаті [2, s. 148]. Екслібрис виконано в техніці меццотінти. Він становить інтерес тому, що належить до так званих подвійних екслібрисів. Одна частина такого екслібриса клеїлася на звороті верхньої кришки оправи, а інша – на звороті нижньої. На одній частині згаданого екслібриса зображено портрет власника бібліотеки, на іншій – гербову композицію з зображенням родового герба Чапських та гербів найближчих споріднених родів по материнській та батьківській лініях. Т. Гуттен-Чапський зібрав показну бібліотеку, яка спочатку знаходилася у Гданську, а потім була перевезена до Варшави. Вона стала складовою фонду Бібліотеки Ординації Красинських [3, s. 139].

На екслібрисі Люлинецької бібліотеки шляхтичів Якубовських з одного боку напису «Ex Bibliotheca Lulincensi» зображено башту, де зберігалися книжки та архів Люлинецької бібліотеки, а з іншого – родовий герб Топор. Люлинець, що входили до складу Брацлавського воєводства (тепер село Калинівського району Вінницької області), купив Антоній Якубовський (1766–1847) у Цецилії з Можковських Радивілової. Один з трьох його синів Кароль вирішив побудувати у Люлинецькій резиденцію і вплив свій намір у життя близько 1860 р. Кароль та його син Едвард Станіслав (1848–1913) були бібліофілами і збрали у Люлинецькій багату бібліотеку. Її фонд налічував близько 20 тис. томів. Цікавим є факт, що бібліотечна зала у Люлинецькому палаці одночасно була і більярдною [5, s. 64].

У стародрукованих виданнях інколи натрапляємо на зображення інтер'єрів бібліотек і на медалях. На титульному аркуші праці головного бібліотекаря Кембриджського університету Конера Міддлтона (Middleton; 1683–1750) «Germana

quaedam antiquitatis eruditae Monumenta quibus Romanorum veterum ritus varii...» (Лондон, 1745) зображено медаль, вибиту на його честь. Медаль була виготовлена італійським майстром Джованні Поццо у Римі 1724 р. На її аверсі вміщено портрет К. Міддлтона з написом по колу: «Conyers Middleton. S. T. P. Gio: Pozzo: F: Roma: 1724», а на реверсі – зображення інтер'єру бібліотечної кімнати з написом по колу: «Proto: Bibliothecarius: Academiae: Cantabrigiensis». Гравійоване зображення медалі виконав Д. Мінде «J. Mynde sculp.», який ілюстрував назване видання.

Представлений матеріал демонструє, що бібліотека і книга завжди були показником інтелектуальної праці, потягом до знань та їхнього розповсюдження. Зібраний фактографічний матеріал може стати основою майбутнього ілюстрованого видання про бібліотеки минулого.

Список використаних джерел

1. Кашутіна Е. С., Сапрыкіна Н. Г. Екслібрис в собрании Научной библиотеки Московского государственного университета : альбом-каталог. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1985. 224 с.
2. Grońska M. Eksibrisy. Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów. Warszawa: Biblioteka narodowa, 1992. 190 s. : il.
3. Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa; Łódź, 1972. 1042 s.
4. Stanisław August ostatni król polski polityk, mecenas, reformator. 1764–1795. Wystawa 26 listopada 2011 – 19 lutego 2012 / Zamek Krlewski w Warszawie; red. nauk. Angela Sotys. Warszawa, 2011. 508 s.
5. Urbanski A. Pro memoria. Warszawa, 1929. VIII, 151, [3] s. ; il.

References

1. Kashutina, E. S., Saprykina, N. G. (1985). Ekslibris v sobranii Nauchnoi biblioteki Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta: Albom-katalog [Book-plates in the fond of Scientific Library of Moscow State University: Album-catalogue]. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].
2. Grońska, M. (1992). Eksibrisy. Wiadomości zebrane dla kolekcjonerów. Warszawa: Biblioteka narodowa.
3. Słownik pracowników książki polskiej. (1972). Warszawa; Łódź.
4. Sotys, A. (Ed). (2011). Stanisław August ostatni krol polski polityk, mecenas, reformator. 1764–1795. Wystawa 26 listopada 2011 – 19 lutego 2012. Zamek Krlewski w Warszawie. Warszawa.
5. Urbanski, A. (1929). Pro memoria. Warszawa.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2017 р.

Iryna Tsiborovska-Rymarovych,

PhD, Senior Research Fellow, Vernadsky National Library of Ukraine

LIBRARY IN THE MIRROR OF OLD-PRINTED BOOKS: IMAGE, SOURCES, FACTS

The article is focused on collecting and characterizing of libraries of the past. Various factographical material from the old printed books are presented in the publication including illustrations, proprietary book-plates and devices of printers. These materials can be used as a source for research in the library science, for cultural studies and art investigations.

Key words: library science, libraries' history, engraving, book-plate, device of printer.